

AB'NİN KAFKASYA POLİTİKASI

*Haydar Çakmak**

Konuya iki önemli saptama ile başlayalım. Birincisi, Kafkasya bölgesi olaylı ve zengin geçmişine rağmen uluslararası ilişkilerde Balkanlar örneğinde olduğu gibi önemli bir yer tutamamıştır. İkinci saptama, İngiliz ve Fransız İmparatorlukları Afrika'ya, Uzak Asya'ya sömürge bulmak için binlerce km giderken, yanı başlarındaki güzel doğaya ve azımsanamayacak zenginliğe sahip Kafkaslarla ilgilenmemeleri ilginçtir. Ancak bu ilgisizliğin en önemli nedeni bilindiği gibi Kafkasya bölgesine yakın güçlü iki imparatorluğun olmasıdır. Bölge önce Osmanlı himayesinde bulunmuş, sonra Çarlık ve peşinden de 1917 Bolşevik ihtilali ile de Ruslar bölgeye hakim olmuşlardır. Dolayısıyla Avrupalı ve diğer güçlü devletler Kafkasya'ya girememişlerdir.

Ancak 1990 sonrası Doğu Bloku'nun yıkılması ve Kafkas ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanması ile Batı Avrupalı ülkeler Kafkasya bölgesiyle ilgilenmeye başlamışlardır. Hem AB bir kurum olarak, hem de AB üyesi ülkeler Kafkasya'ya ilgi duymuşlardır. Kafkasya deyince akla genelde üç bağımsız ülke Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bulunduğu Güney Kafkasya bölgesi gelmektedir. Oysaki Rusların egemenliğinde bulunan Kuzey Kafkasya da stratejik ve ekonomik olarak önemli bir bölgedir.

Kafkasya bölgesinin tamamı 470.000 km² yüz ölçümünde olup, yaklaşık 20 milyon insan yaşamaktadır. Kafkaslar doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyde Türkiye ve İran, kuzeyde ise Maniç çukuru ile çevrili bir bölgedir. Güney Kafkasya ise toplam 186100 km² yüz ölçümü ve yaklaşık 17 milyon insan yaşayan ve üç bağımsız Kafkas ülkesinin sınırları ile oluşan bir bölgedir.¹ Kafkasya bölgesi yaşayan halkların çeşitliliği ile dünyanın sayılı bölgelerinden biridir. Birkaç yüz kişiden oluşan dil

* Doç. Dr. Haydar Çakmak, Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Azerbaycan 86600 km² yüz ölçümü ve 8 milyon nüfus, Gürcistan 69700 km² yüz ölçümü ve 5.5 milyon nüfus, Ermenistan 29800 km² yüz ölçümü 3.8 milyon nüfus.

gruplarının yanında, milyonlarca insandan oluşan halklar da vardır. Latin kökenli ünlü doğa yazarı Plinius (MS 23-79) Romalıların Kafkasya'da yerli halklarla konuşabilmek için 80 çevirmenle çalıştığını yazmaktadır. Araplar ise buraya *Cebelü-l Elsine* "Diller dağı" adını vermişlerdir. Gerçekten de, bugün dahi Kafkaslarda çok sayıda etnik ve dil grupları yaşamaktadır. Bu çeşitli gruplar Kafkaslarda istikrarsızlığa sebep olmaktadır. Bir başka deyişle emperyalist ülkelerin bölgeyi karıştıracak ve halkları birbirine düşürecek önemli enstrümanlardan birisini oluşturmaktadırlar.

İlişkilerin Çerçeve ve Analizi

Güney Kafkasya ülkeleri ile AB arasındaki ilişkiler dört değişik temel üzerine kurulmuştur: 1) 1990 sonrası eski Sovyet ülkeleri ile kurulan ilişkiler çerçevesinde, 2) AB'nin bölgesel ilişkileri çerçevesinde Güney Kafkasya ülkeleri olarak, 3) AB'nin ülkelerle kurduğu ikili ilişkiler çerçevesinde, 4) Uluslararası örgütler ve örgütlenmeler çerçevesinde kurulan ilişkilerdir. Eski Doğu Bloku ülkeleri bağımsızlıklarını aldıktan sonra AB bu ülkelere bağımsızlıklarını koruyabilmek, pazar ekonomisine geçmelerini sağlamak, demokratik rejimler yerleştirmek, insan haklarını korumak ve ekonomik krizin sosyal ve politik krizlere yol açmamasını sağlamak için geçiş döneminde yardımı amaçlamışlardır. AB Bakanlar Konseyi 1990'da, önce Dublin, sonra da Roma toplantılarında Orta Asya ve Kafkas ülkelere yardım kararı almışlardır. Bu çerçevede TACIS adı altında (Orta Asya ve Kafkas Ülkelerine Teknik Yardım) geliştirilen projenin, yardım edilecek ülkelerin geçiş dönemlerinin sıkıntılarını ortadan kaldırmak veya hafifletmek, altyapı için yardımlar yapmak, ülke doğal kaynaklarının ekonomiye katkılarını sağlamak, özel sektörün canlanmasını sağlamak, çevre kirliliğini önlemek ve hukuki, idari ve kurumsal reformları desteklemek gibi amaçları vardır.

AB yetkilileri daha sonra TACIS bünyesinde daha spesifik sahalarda yardımlar organize edecek yapılanmalar gerçekleştirmişlerdir. 1993'de başlatılan TRACECA projesi (Kafkasya, Asya, Avrupa Ulaşım Koridoru) Avrupa'dan Kafkasya yoluyla Asya'ya ulaşmak için demir ve karayollarının birbirine bağlanmasını amaçlamaktadır. 30'un üzerinde irili ufaklı yol projesine (Bakü-Tiflis-Poti demiryolunun onarılması, Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki kızıl köprü inşası gibi) yaklaşık 50 milyon Euro yardım edilmiştir. Bu yol projelerinde Rusya ve İran toprakları güzergah dışında tutulmuştur.

TACIS çerçevesinde Orta Asya ve Kafkaslardaki enerji yatırımlarını, özellikle de petrol ve gazın çıkarılması ve pazarlanması için taşıma projelerini desteklemek amacıyla INOGATE (Enerji Kaynaklarının İşletilmesi

ve Taşınması Projesi) projesi çerçevesinde parasal ve teknik yardımlar organize edilmektedir. Bu proje 1992'de başlamış ve günümüze kadar 46 milyon Euro'luk bir yatırım yapılmıştır. TACIS içinde, 100.000 Euro'yu aşmayan ve en fazla 9 ayda gerçekleştirilecek küçük projeler de BISTRO adı altında organize edilmiştir. Bu çerçevede insan kaynakları, özelleştirme, finans, çevre gibi alanlarda projeler gerçekleştirilmektedir. Bu alt projede Rusya, Ukrayna, Kazakistan ve Azerbaycan yer almamaktadır. 1994'de uygulamaya konan BISTRO, eski Doğu Bloku ülkelerinde ve Kafkasya'da Ermenistan ve Gürcistan'da bir çok projeye destek vermiştir.

TACIS kapsamında gerçekleştirilen bir diğer proje de ECHO'dur (İnsani Yardım Programı). 1993'den itibaren faaliyette bulunan ECHO'nun görevi Kafkasya'da yoksullara ve özellikle de bölgedeki çatışmalardan olumsuz etkilenen halklara, göçmenlere yardımda bulunmaktır. Bu çerçevede üç Kafkas ülkesine 1993'den beri yaklaşık 100 milyon Euro yardımda bulunmuştur.

AB'nin dış politika belirleyicileri zaman zaman belirli bir coğrafya parçası üzerinde bulunan ülkelere veya politik, dini kriterlerle belirlediği bir grup ülkeye yönelik ortak politika üretmektedir. Örneğin Akdeniz ülkeleri, Balkan ülkeleri, İslam ülkeleri, Orta Asya ülkeleri, Orta Doğu veya eski SSCB ülkeleri gibi. Bu anlayış hem ülkeleri belirli kategoride ve adlarla ayırarak bir özellik katmak, hem de çoğu kez bu kategorideki ülkeler arasında bir bağ veya ortak çıkarlar bulmak daha pratik olacağı için AB bölgeler politikasını yeğlemektedir.

Bu bağlamda, AB eski SSCB ülkeleri ile 22 Haziran 1996'da Lüksemburg'da Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma 1989'da aynı ülkelerle imzalanan işbirliği antlaşmasının yerine geçen bir çerçeve antlaşmasıdır. On yıl için geçerli olacak bu anlaşmanın en belirgin özelliği AB'nin bu ülkelere bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve egemenliklerine destek vereceğini taahhüt etmesidir. Antlaşma 22 Haziran 1999'da yürürlüğe girmiştir. Bu tarihte Lüksemburg'da antlaşmanın yürürlüğe girmesi nedeniyle üç Kafkas ülkesinin devlet veya hükümet başkanları bir araya gelmiştir. Toplantıya Ermenistan devlet başkanı Robert Koçaryan, Gürcistan devlet başkanı Eduard Şevardnadze ve Azerbaycan başbakanı Artur Raşitzade katılmıştır. Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Jacques Santer ve Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer AB'yi temsilen katılmışlardır. Antlaşmanın yürütülmesi için AB ve taraf ülkeler arasında ilgili bakanların bulunacağı bir işbirliği konseyi, milletvekillerinin bulunacağı parlamento işbirliği komisyonları ve üst düzey bürokratların katılacağı düzenli toplantılar yapılması karara bağ-

lanmıştır. Bu mekanizma bugün de hala devam etmektedir. AB ve Kafkas ülkeleri arasındaki bu antlaşma geniş bölgesel çerçevede yapılmıştır. Zira bütün Orta Asya ve Kafkas ülkelerini kapsamaktadır.

AB'nin Kafkas ülkeleri ile bir başka ilişki türü tek tek ülkelerle olan ilişkisi ve AB'nin üyesi ülkelerin tek tek kendi ulusal çıkarlarına uygun tesis ettiği ilişkilerdir. AB kurum olarak çeşitli nedenlerle Kafkas ülkeleriyle Ortak İşbirliği Antlaşması çerçevesi dışında, özel ilişkilere de girmektedir. Örneğin AB, Ermenistan'ın Türkiye sınırına yakın Sovyet döneminden kalma eski teknoloji ürünü, insan sağlığı ve doğa için tehlikeli Medzamor nükleer santralının kesinlikle kapatılmasını talep etmiş ve yardım vaadinde bulunmuştur. Yapılan anlaşmaya göre 2004'de kapatılmış olması gerekirken Nisan 2004 itibarıyla henüz kapatılmamıştır. Azerbaycan'da AB kurumsal olarak, Karabağ savaşından sonra bir milyon üzerindeki mülteciye yardım etmektedir. Yine aynı şekilde Gürcistan'a da Abhazy'a dan kaçan Gürcü mülteciler için yardım yapılmaktadır.

Ayrıca AB üyesi ülkeler kendi başlarına da Kafkas ülkeleriyle yakın ilişkiler tesis etmektedirler. Almanya'nın Gürcistan ile Fransa'nın Ermeni diasporasının etkin olarak bulunduğu bir ülke olması nedeniyle Ermenistan ile, İngiltere'nin de petrolden dolayı Azerbaycan ile yakın ilişkileri vardır. Ayrıca diğer AB üyesi ülkelerin de üç Kafkas ülkesi ile iyi ilişkileri mevcuttur. Özellikle petrol ve doğal gaz rezervlerinden dolayı Azerbaycan ile daha yoğun, ama daha az samimi ilişkilere sahiptirler. AB üyesi Yunanistan'ın Kafkas ülkesi Ermenistan ile ortak tehlike olarak gördükleri Türkiye nedeniyle yakın ilişkileri vardır.

AB'nin Kafkas ülkeleriyle son ilişki türü ise uluslararası örgütler ve örgütlenmeler çerçevesindeki ilişkilerdir. Bu ilişki türünde taraflar düşünlünün aksine çok yoğun ilişki içinde bulunabilmektedir. Bunun en önemli nedeni bölgedeki etnik ve ekonomik krizler ve sınır anlaşmazlıklarıdır. Karabağ sorunu nedeniyle Azerbaycan ve Ermenistan, Abhazy sorunu nedeniyle Gürcistan'ın Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ile yakın ilişkileri vardır. Zira AB kurum olarak kendisi değil, kendi üyelerinin ve Rusya'nın da mensubu olduğu, Avrupa'nın güvenlik konularıyla ilgilenen AGİT'in sorunların çözümünde rol oynaması benimsenmiştir. Özellikle Karabağ sorununda AGİT bünyesinde bir komisyon oluşturulmuştur (Minsk Grubu) ve çözüm için uğraşmaktadır. Ayrıca üç Kafkas ülkesi Avrupa Konseyi'nin üyesidir. Demokrasi, insan hakları gibi konularda Strasbourg'da Avrupalı ülkelerle yakın ilişki içindedirler.

Kafkas ülkelerinin bağımsızlığının üzerinden 13 yıl geçmiştir. İçişlerinde demokrasi yerleşememiş, ağır ekonomik sorunlar devam etmekte ve devlet kurumları fonksiyonlarını yerine getirememektedir. Rüşvet, yok-

sulluk ve insan hakları ihlalleri uluslararası normların çok üzerindedir. Bu tür sorunlar yaşayan ülkeler ve bölgelerle ilişkilere girmek çok akıllıca değildir. Ayrıca Kafkas ülkelerinden AB'ye doğrudan güvenlik tehdidi de yoktur. Ancak orada çıkan sorunların dolaylı yansıması ile güvenlik sorunu çıkabilir. Dolayısıyla bu ülkelerle yakın ilişkilerin kurulması hem çok cazip değil, hem de acelesi yoktur. Üstelik Ermenistan ve Gürcistan'ın yer altı ve yer üstü doğal kaynakları çok kısıtlıdır. Sanayi ve teknolojileri yoktur. Tarım ürünleri, özellikle tahıl halkın beslenmesi için yeterli miktarlarda üretilmemektedir. Turizm olanakları sınırlıdır. Sovyet döneminde Gürcistan'ın Karadeniz kıyısı önemli Sovyet turizm merkezlerinden birisiydi. Ancak bugün bu özelliği kalmamıştır. Ekonomi düzgün olmadığı için alım gücü olmayan bir tüketici ve ülke konumundadırlar. Dolayısıyla burası ekonomik olarak bugün itibarıyla cazip bir bölge değildir. Azerbaycan gerek yer altı, gerekse yer üstünde önemli zenginliğe sahiptir. Ancak henüz petrolünü ve gazını günün koşullarına uygun olarak çıkarıp pazarlayamamaktadır. Tarım için kaliteli bir toprağa sahip olmasına rağmen, makine ve teçhizat eksikliği nedeniyle yeteri kadar ürün alamamaktadırlar.

Gürcistan'ın resmi olarak 5,5 milyon, Ermenistan'ın 3,8 milyon, Azerbaycan'ın ise 8 milyon nüfusu vardır. Ancak gerçek manada yaşayan nüfus Gürcistan'da 3 veya 3,5 milyon, Ermenistan'da 1,5 veya 2 milyon Azerbaycan'da ise 6 milyon civarındadır. Diğerleri baskı ve yoksulluk, işsizlik nedeniyle başta Rusya Federasyonu olmak üzere çeşitli ülkelerde yaşamaktadır.

Gürcistan'da kişi başına milli gelir 630 dolar, Azerbaycan'da 600 dolar, Ermenistan'da 520 dolardır. Alım güçleri son derece düşüktür. Her bin kişiye Gürcistan'da 49 otomobil, 474 televizyon, 139 telefon; Azerbaycan'da 38 otomobil, 259 Televizyon 104 telefon; Ermenistan'da 244 televizyon, 152 telefon düşmektedir. Her on bin kişiye Gürcistan'da 1,71, Azerbaycan'da 0,16, Ermenistan'da ise 4,2 İnternet bağlantısı bulunmaktadır.² Türkiye de bu konularda ileri seviyede olmayan bir ülkedir. Ancak Türkiye'ye göre de çok geri kalmışlardır.³

Görüldüğü gibi Kafkas ülkeleri ile sadece ekonomik çıkar nedeniyle ilişki kurulması fazlaca akıllıca değildir. Çok kısa bir gelecekte Azerbaycan haricindeki iki ülkenin ekonomik durumunun düzelmesi olanaksızdır.

² L'Annee Strategique 2003 L'etudiant, 2003 Paris, s.258-260, 433, 452.

³ Türkiye'de her bin kişiye 63 otomobil, 446 televizyon, 280 telefon düşmektedir. Her onbin kişiye de 13,92 internet bağlantısı vardır. Örneğin Fransa'da her bin kişiye 469 otomobil, 628 televizyon, 579 telefon düşmektedir. Her onbin kişiye 131,47 internet bağlantısı düşmektedir.

Ancak her şey yolunda giderse uzun vadede Kafkas ülkeleri belki ekonomik olarak yeterli bir düzeye çıkabilir.

Bu olumsuz iktisadi ve idari sorunların dışında, ülkelerin içlerinde önemli etnik ve politik sorunlar vardır. Gürcistan'ın Abhazya, Güney Osetya ve Acara Özerk Cumhuriyeti ile ciddi sorunları vardır ve Tiflis hükümeti bu bölgelerde devlet otoritesini sağlayamamaktadır. Ayrıca Gürcistan'ın Ermenistan sınırında halkın yaklaşık % 65'nin Ermeni olduğu ve Rus askeri üssünün bulunduğu Cavaheti bölgesi güçlü ekonomisi ile dikkat çeker. Bu bölgenin Ermenileri bu gücü Türkiye, İran ve Azerbaycan'dan aldıkları malları Ermenistan'a satarak elde etmişlerdir. Rus askeri varlığı da bölgeye ayrıca ekonomik ve istihdam bakımından önemli katkı sağlamaktadır. Bölge Ermenileri Tiflis otoritesini pek dikkate almamakta ve bölgelerine özerklik istemektedirler. Ermenistan ve Rusya Federasyonu üstü kapalı olarak Cavaheti Ermeni halkını cesaretlendirmektedirler. Aynı şekilde Gürcistan'ın Azerbaycan sınırında bulunan Türklerin (Azerbaycanlılar) yaşadığı Borçalı bölgesinin⁴ Azerbaycan'a bağlanması düşüncesinin akıllarında olmadığını söylemek mümkün değildir.

Ermenistan 1991'den bu yana Azerbaycan toprağının % 20'sini Karabağ ile birlikte işgal etmeye devam etmektedir. Bu, iki ülke arasında ciddi bir sorundur. Ermenistan'ın batıya açılan kapısı Türkiye ile de önemli sorunları vardır. Soykırım iddiaları, toprak talebi gibi ağır ve imkansız arzuları vardır. Türkiye'nin resmen tanımadığı ama fiili olarak Ermenistan'a uyguladığı bir ambargo vardır. Ve ilişkiler gergindir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, içte ve dışta bu kadar ağır sorunların bulunduğu bir bölge ile yakın ilişkilerde bulunmak pek akıllıca bir politika değildir. Zaten AB de ilişkisini asgaride tutmaktadır. AB'nin Kafkasya ile düşük dereceli ilişkisinin tek nedeni oradaki iç ve dış sorun değildir. Daha da önemlisi bölgeyle yakından ilgilenen Rusya Federasyonu ve ABD'nin AB'ne fazla fırsat vermemesidir. Rusya Federasyonu bölgede tarihi olarak hakkı bulunduğunu, önemli güvenlik, stratejik ve ekonomik çıkarlara sahip olduğunu, dolayısıyla bölgede hakimiyet hakkının varlığını düşünmektedir. ABD ise küresel güç olmanın gereği olarak Avrupa'ya yakın bölgelerde söz sahibi olmak ve yeni pazarlar bulmak için bölgeyle yakından ilgilenmektedir. ABD Azerbaycan'da petrol ve gazın çıkartılması, taşınması ve pazarlanmasının her safhasında yer almaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının en önemli destekçisidir. Düşünülenin aksine ABD Kafkas ve Orta Asya petrol ve gazının Rusya Federasyo-

⁴ Marneuli, Bolnisi, Gardabañı ve Omanisi.

nu'nun tekeline bırakmamak için Türkiye üzerinden geçen ve geçecek boru hatlarını desteklemeyi kendi çıkarına görmekte ve desteklemektedir. Dolayısıyla ABD Bakü'de güçlü bir şekilde vardır. ABD'de bulunan Ermeni diasporasının etkisi ve kendi çıkarları nedeniyle Ermenistan'da da önemli etkisi vardır. 11 Eylül 2001 terörizm olayını da bahane ederek Gürcistan'a terörizmle mücadele etmek ve danışmanlık yapmak amacıyla 200 ABD asker ve uzmanı yerleştirmiştir. Yeteri kadar kendisine yakın bulmadığı Şavardnadze'yi yumuşak bir devrimle yıkarak yakın adamı olan Saakaşvili'yi Ocak 2004'de Gürcistan Devlet Başkanı seçmiştir.

Rusya Federasyonu da ABD ve diğer bölge ve bölge dışı güçlerin Kafkasya'da etkilerini azaltmak için kendi klasik yöntemlerini kullanmaktadır. Örneğin Gürcistan'da olduğu gibi Abhazya, Güney Osetya ve Acara bölgelerini Tiflis'e karşı cesaretlendirmek, Ermenilere destek vererek Azerbaycan toprağı Karabağ'ı işgal etmesini sağlamak gibi davranışlarda bulunmaktadır.

AB bu karışık ortamda önemli bir yer edinmemektedir. Hem irade eksikliği vardır, hem de AB'nin elinde diğerlerinin olanakları yoktur. Zira ABD ve RF gerektiğinde askeri hareket yapma yeteneklerine sahiptirler. AB hem askeri yetenekten mahrum, hem de bölgede çalışma yapacak istihbarat elemanlarına sahip değildir. Ayrıca AB, rakipleri olan ABD ve Rusya Federasyonu gibi, bir ülke veya bölgeyle ilişkiye girmek için zorlama tedbirlere başvurmamaktadır. AB'nin ilişki yöntemleri değişiktir. Ülkelerle ilişkiye girmek için insan hakları, demokrasi gibi belirli kriterleri vardır. Bu kriterlere sahip olmayan ülkelere, onlara sahip olması için destek vererek ilişkiye başlamaktadır. Bir başka ifade ile, daha seçici davranmaktadır.

AB, Azerbaycan ve Ermenistan'ı 31 Aralık 1991'de, Gürcistan'ı ise yaklaşık bir ay sonra Mart 1992'de tanımıştır. 12 yıldan beri üç ülkeye ekonomik, yapısal ve politik destekler vermiş, bölge sorunlarının çözümü için çaba harcamış, ancak kurumsal olarak işin içine girmemiştir. Bugün hâlâ bu destek ve yardımları devam etmektedir. Ancak yukarıda izah ettiğimiz gibi ABD ve RF faktörü daha ileri ilişki kurmaya olanak tanımamaktadır. AB üyesi ülkeler ayrı ayrı da bölgeyle ilişkilere sahiptir. Almanya'nın Gürcistan, Fransa'nın Ermenistan, İngilizlerin de Azerbaycan ile yakın ilişkileri vardır. Diğer Avrupalı ülkelerde Kafkas ülkeleriyle normal ikili ilişkilere sahiptirler. Her ne kadar olumsuz bir tablo çizdik ise de, AB Kafkas ülkeleri ile azımsanmayacak ekonomik ilişkilere sahiptir. Bunun da amacı geleceğe hazırlıktır. Örneğin Gürcistan 725 milyon dolar olan ithalatının % 21.2'ini AB'den, yine 330 milyon dolar olan

ihracatının % 28.2'sini AB'ye yapmaktadır. Azerbaycan 1 milyar 390 milyon dolar olan ithalatının % 18.4'ünü AB'den, 1 milyar 750 milyon dolar olan ihracatının % 45'ini AB'ye yapmaktadır. Ermenistan ise 885 milyon dolar olan ithalatının % 30'unu AB'den, 300 milyon dolar olan ihracatının da % 46'sını AB'ye yapmaktadır.

KAYNAKLAR

- Bretton, Phippe, *Relations Internationales Contemporaines*, Paris, 1993.
- Demir, Ali Faik, "AB'nin Güney Kafkasya Politikası", *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, der. Beril Dedeoğlu, İstanbul, 2003.
- Djalili, Mohammed Reza, *Le Coucase Postsovietique*, Bruxelles, 1998.
- Dufour, Jean-Louis, *Les crises International de Pekin a Sarajevo 1900-1995*, Paris, 1996.
- Hüseynov, Fuad, "Avrupa Birliği ve Azerbaycan", *Avrasya Etütleri*, No. 19 (İlkbahar-Yaz 2001).
- Klare, Michael, "Poudriere de la Planete, Maniere de Voire" *Le Monde Diplomatique*, no.37, 1998.
- Levesque, Jacques, *L'URSS en Afganistan de l'invasion ou Retrait Complete*, Bruxelles, 1990.
- Moreu, Philippe, *Problema strategiques Contemporaines*, Paris, 1992.